

Jødeforfølgelsene under den annen verdenskrig:

Et mørkt kapittel i statistikkens historie?

Selv om det skal handle om statistikk, må vi begynne med en bokstav. Vi starter med den tiende bokstaven i alfabetet, med J.

Det er en moderne bokstav, det rike og presise latinske språket trengte den ikke, og den fantes ikke i den engelske Bibelen fra 1611. Shakespeare brukte J-en en eneste gang. Har vi virkelig bruk for en bokstav Shakespeare klarte seg uten?

For 67 år siden satt det en mann på et departementskontor i Oslo og tegnet, han tegnet J-er i bordkalenderen sin. Slike kalendere fins ennå, de står i en liten ringperm av svartlakkert blikk på skrivebordet og har et ark for hver dag. Det var på baksida av november 27., torsdag, 1941, 11. måned, 48. uke, årets dager: 331-34, årets rentedager: 327-33, han skrev J-er. Tre stykker tegnet han, en var fire, en var tre og en var to centimeter høy. Det ble diskutert litt fram og tilbake hvor stor den skulle være, men Politidepartementet besluttet at en J på to centimeter var passe. Den 20. desember 1941 sendte departementet et brev til Johs. Krogstie A/S, Stempelfabrik & Gravøranstalt, Storgaten nr. 9 i Oslo: «Herved bestilles 700 stk. stempler, forsynt med en 2 cm. høy bokstav «J». Bestillingen bes effektivt så snart som mulig.»¹ Alt den 5. januar 1942 var de 700 J-ene ferdige, og stempelfabrikanten sendte regning på 67 øre per J, i alt 469 kroner. Den 13. januar sendte Politidepartementet regningen videre og bad «det ærede» Finansdepartement «om å anvise av bevilgningen for denne termin til utbetaling av kapitel 381 - 7b gjennom Norges Bank til Johs. Krogstie A/S,»² og så gikk beskjeden til Norges Bank som endelig overførte de 469 kronene til stempelfabrikanten i Storgata. Hvor mange personer var ikke delaktige i bestillingen,

¹ Riksarkivet, Politidepartementet 1940-45, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg., Jnr. 5289/41A, Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet til Johs. Krogstie A/S, 20. desember 1941.

² Ibid., Jnr.182/42 A. Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet til Finansdepartementet, Oslo 13. januar 1942.

produksjonen, betalingen, for ikke å snakke om pakking og utsending av stempelen gjennom posten til hvert eneste politi- og lensmannskontor i landet?

Den 20. januar 1942 gav Politidepartementet ordre om at alle norske jøder³ skulle møte opp på nærmeste politi- eller lensmannskontor og få stemplet sitt pass med denne J-en. I februar kom ordren om at alle med J i passet skulle fylle ut spørreskjemaet «Jøder i Norge,» og så gikk det slag i slag. Den 26. oktober ble alle mannlige norske jøder arrestert, den 26. november ble eldre, kvinner og barn arrestert og samme natt, i samme mørke natt, forlot D/S Donau Norge med 530 norske jøder om bord. I Stettin ble de lastet på jernbanevogner og etter to og et halvt døgn ankom toget, via Berlin, Auschwitz, hvor de eldre, kvinnene og barna ble sendt rett i gasskammeret.⁴ Av 767 norske jøder som ble deportert fra Norge til Tyskland under den annen verdenskrig, vendte 26 levende tilbake.⁵ Til sammenlikning mistet 853 norske soldater livet under krigshandlingene fra april til juni 1940.⁶

Ifølge den siste folketellingen som ble gjennomført før krigen, i 1930, hadde Det Mosaiske Trossamfund i Norge 1 359 medlemmer. Den første folketellingen etter krigen, i 1946, viste at Det Mosaiske Trossamfund bare hadde 559 medlemmer, ifølge tellingene fra 1950 og 1960 var det drøyt 800 medlemmer.

741 av om lag 1 400 norske jøder ble sendt til konsentrasjonsleirer på kontinentet og tatt av dage under den annen verdenskrig.⁷ I Danmark ble 77 av 5 600 danske jøder henrettet i leirene, mens kun 11 av Finlands 2 300 jøder ble drept i konsentrasjonsleirene.⁸ Til tross for en viss klarhet om hvor mange

³ Betegnelsen brukes i denne artikkelen om alle jøder som oppholdt seg i Norge ved krigsutbruddet.

⁴ Riksarkivet, Justisdepartementet, 1. sivilkontor, B. Rundskriv fra det Kgl. Justis- og politidepartement av 20. mai 1947 ang. rettslige forklaringer fra hjemvendte norske jøder, s. 2ff.

⁵ Kristian Ottosen, I slik en natt, Historien om deportasjonen av jøder fra Norge, Oslo 1994, s. 334 og 364. Julie Backer angir i «Statistisk oversikt over krigsdødsfallene 1940-1945», Statistiske Meddelelser nr. 10-12, 1948, s. 456 at 610 norske jøder ble drept i fangenskap i utlandet. Hovedgrunnen til at Ottosen opererer med et høyere tall er at han også har regnet med personer som ikke hadde norsk statsborgerskap eller var statsløse, men som ble deportert fra Norge.

⁶ Backer, *ibid.*, over 3 000 sjøfolk mistet livet i utenriksfart fra 1939-45, mens 730 andre nordmenn ble drept i politisk fangenskap i leirer i utlandet.

⁷ Mindretallets utredning i NOU 1997:22 Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig, skriver s. 77 «det totale antall jøder som fikk sin formue likvidert var 2 173.» Oskar Mendelsohn skriver i Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 2, 1940-1985, 2. utgave, Oslo 1987, s. 210: «Tallet på jøder i Norge ved krigsutbruddet anslås til ca. 1 800.» Tallet 1 400 brukes her fordi det var antallet tysk politi og Nasjonal Samlings Statistiske Kontor kom fram til like før jødene ble arrestert høsten 1942.

⁸ Disse tallene er hentet fra Ronnie S. Landau, *Studying the Holocaust, Issues, Readings and Documents*, London 1998, s. 71f og 90. I Danmark i Hitlers hånd, Rigsbefuldmægtiget Werner Bests beretning om sin besættelsespolitikk i Danmark, med portretter af Hitler, Göring, Ribbentrop, Himmler, Heydrich, Scavenius og Quisling, Utgivet af Siegfried Matlok, Viborg 1989, s. 202 hevdes det at «...man kun havde held til at arrestere og deportere 477 af de cirka 6 000 danske jøder.» Mens Frantz Wendt i *Danmarks Historie*, Bind 14, Besættelse og Atomtid s. 182, skriver at 472 danske jøder ble deportert, 52 ble drept, og at antallet danske jøder var over 7 000.

jøder som befant seg i Norge og Danmark under krigen: Det er bemerkelsesverdig at over 50 prosent av de norske jødene som man har antatt oppholdt seg i Norge i 1942 ble utryddet, mens tallene for Danmark og Finland var henholdsvis 1 og under en halv prosent. Deportasjonen og forsøket på å utrydde de norske jødene er et av de dystreste avsnitt i landets historie: Fordi det var så få norske jøder, at halvparten ble utryddet, men også fordi situasjonen i Norge var så forferdelig mye verre enn i Danmark og Finland.⁹ Norge, Danmark og Finland befant seg ikke i samme situasjon under krigen, men av og til er kontekstuelle relativiseringer uten interesse.¹⁰

Folketellinger og befolkningsstatistikk kan brukes, slik det akkurat er gjort, for å gi et bilde av forsøket på utryddelsen av danske, finske og norske jøder, men òg av tyske, nederlandske, franske og belgiske jøder under den annen verdenskrig. Statistikk har siden krigsforbrytterrettssakene i Nürnberg i 1945-1946 blitt brukt for å kartlegge omfanget av folkemord, etnisk rensing og grove forbrytelser mot menneskeheten. I de seinere åra er det også blitt gjort forsøkt på å anslå omfanget av massedrapene i Kambodsja, det tidligere Jugoslavia og Rwanda ved hjelp av statistikk.

Det har imidlertid hevet seg kritiske røster¹¹ mot forsøk på å komme fram til nøyaktig antall drepte ved hjelp av folketellinger og befolkningsstatistikk. Det er svært vanskelig, og det er lett å vikle seg inn i ørkesløse diskusjoner om tallenes pålitelighet og beregningsmåter. Disse røstene har òg hevdet at det kanskje er viktigere å undersøke om og hvordan statistikk var en del av det byråkratiet som trengtes for å begå massedrap og etnisk rensing. Det er framholdt¹² at å undersøke den, i det store og hele, ukjente rollen som statistikken eventuelt spilte i forsøket på å utrydde den jødiske befolkningen fra Europa under den annen verdenskrig, kan bidra til å utvikle holdninger blant statistikere og demografer som umuliggjør at statistikk igjen kan bli misbrukt på denne måten.

Det fins få studier som drøfter om, og på hvilken måte, den sivile administrasjonen i Norge, som stort sett fortsatte å fungere under okkupasjonsårene,

⁹ Ifølge Mendelsohn, *ibid.*, s. 210 flyktet i alt 925 jøder til Sverige under krigen. Ifølge Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren, Redogörelser avgivna till den svenska utrikesnämnden av ministern för utrikes ärendena. 1941-1945, Stockholm 1945, s. 149 var det «700 personer av judisk börd inkommit från Norge. Omkring 500 av dessa hava norskt medborgarskap.» I en samlet vurdering hører det selvsagt med at de fleste som kom seg over grensa i 1942 ble hjulpet av hjemmefronten.

¹⁰ Nils Johan Ringdal, *Mellom barken og veden, Politiet under okkupasjonen*, Oslo 1987, har gjort rede for nazifiseringen av politiet s. 29-42 og politiets rolle i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene, s. 227-251.

¹¹ William Seltzer, *Population Statistics, the Holocaust, and the Nuremberg Trials*, Paper presented at the 1998 meeting of the Population Association of America, session on «Mortality Associated with Political Violence, War, and Refugee Movements,» Chicago, April 2.-4. 1998. s. 2f.

¹² Seltzer, *ibid.*

gavnet okkupasjonsmakten.¹³ Vårt tema er: Kom statistikk produsert av det som kunne oppfattes som ikke-nazifiserte norske myndigheter til nytte da den tyske okkupasjonsmakten og dens norske medhjelpere arresterte de norske jødene?

Det har lenge vært kjent at det ble lagt fram en tabell på Wannsee-konferansen den 20. januar 1942, da utslettelsen av de europeiske jødene ble endelig planlagt. Den viste medlemmer i mosaiske trossamfunn i Europa med tall fra de forskjellige landenes offisielle statistikk. Det ble oppgitt at det fantes 1 300 norske jøder, altså et tall som var hentet fra folketellingen i 1930.¹⁴ Om den norske folketellingen fra 1930 ikke hadde gitt noe tall, hadde det ganske sikkert ikke forhindret forsøket på å utrydde den jødiske befolkningen i Europa. Likevel, det er umulig helt å fri seg fra tanken på at dette offisielle tallet gjorde det litt enklere å planlegge «den endelige løsningen». Hvis det ikke i en eneste folketelling, i et eneste land, hadde vært et eneste tall for hvor mange medlemmer mosaiske trossamfunn hadde, ville planleggingen av denne enestående grusomheten blitt vanskeligere og tatt lengre tid, og i sånne sammenhenger er tid liv.

Vi skal se på et annet, også tilsynelatende helt uskyldig, men likevel graverende eksempel. Helt i begynnelsen av krigen benyttet de tyske okkupantene, sammen med nordmenn, den sivile infrastruktur i det første alvorlige anslaget ikke bare mot medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund, men mot hele sivilbefolkningen.

Den 10. mai 1940 gav de tyske okkupantene Oslos politimester Kristian Welhaven ordre om å beslaglegge radioene til jødene i hovedstadsområdet. Tyskerne hadde «med seg lister over mulige jødiske radioeiere, men listene var langt fra så grundige som man kunne forvente av tyske fagfolk. Oslo-politiet med en av politifullmektigene i spissen laget derfor nye lister, blant annet med bistand fra Telegrafverket.»¹⁵ Telegrafverket stod for innkrevningen av radiolisens, og hadde derfor et register som altså ble benyttet for å finne fram til og beslaglegge radioene til de norske jødene. Da det norske politiet kom og bad om å få bruke lisensregisteret, var det naturligvis ikke enkelt for den tjenestemannen som hadde ansvaret å nekte politiet å se det. Hensikten er ikke etterpåkløkt å felle moralske dommer verken over politimenn eller funksjonærer, men å spørre: Hva kan læres av det som skjedde?

¹³ Se for eksempel Ringdal, *ibid.*, Bjarte Bruland, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene, Hovedoppgave, Bergen 1995*, som gir en analyse av det norske byråkratiets betydning og rolle i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene. Også Per Ole Johansen, *Oss selv nærmest, Norge og Jødene 1914-1943*, Oslo 1984, og Oskar Mendelsohn, *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år, Bind 2, 1940-1985*, 2. utgave, Oslo 1987 gir en detaljerte, kildebaserte analyser av hvordan sivilt byråkrati deltok i arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene. Det samme gjelder Samuel Abrahamsen, *Norway's response to the Holocaust, A historical perspective*, New York 1991. Ole Kolsrud har redegjort for deportasjonen av de norske jødene i *Dagbladet*, 16. oktober 1982, 18. oktober 1982.

¹⁴ Landau, *ibid.* s. 70ff.

¹⁵ Johansen, *ibid.* s. 137.

Med statistikk menes i denne sammenheng altså ikke bare folketellinger og befolkningsstatistikk, oppgaver som blir hentet inn av statlige statistikkbyråer og andre statlige og kommunale myndigheter, men registre som opprettes av andre f.eks. av et Telegrafverk eller av et forsikringsselskap og som altså er biprodukter av annen virksomhet. Problemstillingen, i hvilken utstrekning det statistiske systemet i den sivile administrasjon eventuelt lot seg bruke i forsøket på å utrydde de norske jødene, kan presiseres ytterligere. Statistikk som før krigen kunne gå for å være nøytral og harmløs, ville under okkupasjon ikke lenger være det. Hvem kunne før krigen ha tenkt seg muligheten av at Telegrafverkets liste over lisensbetalere skulle bli brukt til å ta radioene fra de norske jødene? Det er ikke statistikken og registrene som de tyske okkupantene og deres nasjonalsosialistiske norske medhjelpere laget, som skal granskes, men grep av og til den offisielle, antatt nøytrale, statistikken og okkupantens statistikk over i hverandre? Fins det eksempler på at de tyske okkupantene og deres norske medhjelpere forsøkte å kople seg inn på og utnytte den tilsynelatende ikke-nazifiserte statistikken i forbindelse med arrestasjonen av medlemmene av Det Mosaiske Trossamfund?

Like etter at passene til de norske jødene var stemplet, ble det bestemt at alle med J i passet skulle fylle ut «Spørreskjema for Jøder i Norge». Det er litt uklart hvem som tok initiativet, men i denne sammenhengen spiller det liten rolle om det var de tyske okkupantene eller Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Men hva slags statistikk fantes før krigen om de norske jødene?

Før dette spørsmålet besvares, skal det slås fast at årsaken til at så mange norske jøder ble arrestert og deportert, var for det første at det var «tyskerne som gav det direkte klarsignal til selve «sluttløsningen», deportasjonene.»¹⁶ For det andre var Quisling-regimet og det nazifiserte norske statspolitiet rede til å foreta arrestasjonene. Endelig hadde det tyske politiet sikret seg medlemslistene til de mosaiske trossamfund i Oslo og Trondheim, samt at Nasjonal Samlings Statistiske Kontor i 1942 gjennom spørreskjemaundersøkelsen hadde registrert alle med J i passet.

I de norske folketellingene fra og med 1866 ble jødene skilt ut som en gruppe i forbindelse med registreringer av dissenterer, altså religiøse samfund utenfor statskirken. Det kan virke litt rart at det fra 1866 til 1910 ikke var medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund som ble registrert, men jøder. Både i 1866 og i 1876 ble det registrert 25 jøder. I 1891 var antallet steget til 214, mens det i 1900 bodde 642 jøder i Norge. I 1910 ble det registrert 1 045 jøder. Fra og med tellingen i 1920 gikk Byrået over til å bruke betegnelsen «medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund». Helt konsekvent var imidlertid ikke skiftet av terminologi, for i kommunetabellene ble det i notene opplyst hvor mange jøder som fantes. I 1920 var det 1 457 medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund, mens tallet for 1930 altså var 1 359. Det skulle vært avholdt en folketelling i 1940, men den ble avlyst på grunn av krigen.

De norske folketellingene fra 1866 av aksepterte uten forbehold at det var relevant å dele den norske befolkningen inn i jøder og ikke-jøder. Hadde ikke Statistisk sentralbyrå etablert en sedvane for hvordan «jøder» kunne registreres,

¹⁶ Mendelsohn, *ibid.*, s. 214, og hele kapittel 12. «Tyskerne og NS' ansvar».

som de tyske okkupasentene og Nasjonal Samling kunne utnytte og bygge videre på? Hadde byråets bruk av klassifikasjonen «jøde» i folketellingene, selv om betegnelsen ikke ble brukt i 1930, gjort det enklere for Nasjonal Samlings Statistiske Kontor å sette i gang sin undersøkelse? Lånte den offisielle statistikken faglig og moralsk legitimitet til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor? Hvorfor kunne ikke Nasjonal Samling lage statistikk over jøder, når Statistisk sentralbyrå brukte kategorien i sine folketellinger? Det er viktig å reise spørsmålene. Det er vanskelig å overvurdere den normdannende kraften i en tiårig folketelling. Den hører til de mest innflytelsesrike og autoritative skrifter som produseres i et land, og danner mønster, ikke bare for en hel rekke andre skrifter og publikasjoner, men er også en prototype for tenkning, den er så å si den offisielle sunne fornuft. Den er alle standarders standard. Folketellingene er statistikkens kanon. Det holder ikke å si at statistikk generelt eller enkeltresultater alltid vil kunne misbrukes, misbruk må foregripes og forebygges.

Det fins nyere eksempler: For et par år siden ble det diskutert i Norge om det skulle anslås hvor mye innvandrerne kostet, det skulle settes opp et regnskap som viste utgifter og inntekter. Noe sånt er selvfølgelig svært vanskelig, derfor så mange av profesjonelle grunner på oppgaven som en spennende utfordring. Noen mente også at et slikt regnskap ville vise at innvandrerne gav et positivt bidrag til den norske økonomien, altså et resultat som enkelte av initiativtakerne til undersøkelsen ville like dårlig. Det er klart det går an å lage en statistisk klassifikasjon som definerer innvandrere som en person bosatt i Norge, født av to utenlandske foreldre. Vi vet at dette er en statistisk klassifikasjon, vi tillegger ikke denne gruppen, eller skal vi heller si mengden, andre kjennetegn enn forskjeller til en annen mengde. Samtidig vet vi godt at termen innvandrere ikke blir oppfattet som en formell, abstrakt mengdedefinisjon, men som en term for en gruppe med sosiale fellestrekk, og ikke sosiale fellestrekk rett og slett, men med fellestrekk som er negative og som gis etniske eller religiøse forklaringer. Statistikere kan ikke late som om denne sammenblandingen ikke eksisterer. Etablering og bruk av statistiske klassifikasjoner som, helt utilsiktet, kan bidra til å utvikle nye eller bekrefte eksisterende prototyper for sosiale stereotyper og fordommer, utgjør en viktig, men lite påaktet side ved personvernspørsmålet. Det er når enkeltmennesket feilaktig tillegges egenskaper fordi det tilhører Det Mosaiske Trossamfund eller er født av utenlandsfødte foreldre at det risikerer å bli offer for diskriminering, rasisme eller rett og slett utslettelse.

Det er mange merkelige grupper som er skilt ut i de norske folketellingene, i mellomkrigstida skulle de sinnssyke skilles fra de åndssvake, de stumme fra de døvstumme, de døvstumme fra de blinde, men finner og lapper og hjemvendte norsk-amerikanere skulle også telles for seg. Det er kjennemerker som ingen ville drømme om å ha med i en folketelling i dag. I 1930 skilte folketellingen ikke bare mellom samer og kvener, i «ublandet rase»¹⁷, men stilte også opp et skjema for «hvordan raseblandingen» hadde «artet seg i siste 10-år» med følgende blandinger i første generasjon: norsk-same, norsk-kven, same-kven, i andre generasjon var det sju forskjellige blandinger. Byrået klaget i innledningen til

¹⁷ N.O.S. IX.17. Folketellingen i Norge, 1. desember 1930, Fjerde hefte. Samer og Kvener. - Andre lands statsborgere. Blinde, Døvstumme, Åndssvake og Sinnssyke. Oslo 1933. s. 3*.

publikasjonen på at «sterkt nedsatte bevilgninger» hadde gjort presentasjonen av materialet for snau. Det er nesten så man kunne ønske at bevilgningene hadde vært enda mindre. Bare tittelen på publikasjonen fra 1910: «Finner og Lapper, Hjemvendte Norsk-Amerikanere, Dissentere, Blinde, Døve og Sinnssyke» og fra 1930: «Samer og Kvener. - Andre lands statsborgere. Blinde, Døvstumme, Åndssvake og Sinnssyke,» gir klar beskjed om at dette handler ikke om oss, dette handler om andre, det vil si dette er de som er annerledes. Statistisk sentralbyrå leverer i folketellingene en prototype på distinksjonen mellom oss og de andre. Er det oppgaven til en folketelling? Hvis det var lite penger til folketellingen i 1930, var det helt nødvendig å bruke dem til å registrere 73 kvekere og at 40 bodde i byer og 33 på landsbygda?

Men det er også vanskelig å begripe at det kan være nødvendig, slik der er foreslått, at ni av 23 demografiske personkjennermerker er knyttet til innvandring i den folke- og bolig tellingen som planlegges i Norge i år 2000.¹⁸ Ville det ikke i stedet ha kunnet vært gjort til en begivenhet at Statistisk sentralbyrå i sin neste folketelling lot være å registrere religion og etnisitet, på samme måte som folketellingene for lengst har sluttet å telle åndssvake, sinnssyke og raseblanding mellom kvener, samer og nordmenn i to generasjoner?

For å forstå hva som skjedde med nordmenn som tilhørte Det Mosaiske Trossamfund under den annen verdenskrig, og statistikkens andel i det, må det gås litt tilbake i tid. De fleste vet at at den norske grunnloven fra 1814 forbød jødene adgang til Norge. Dette forbudet ble opphevet i 1851, og er alstå grunnen til at det fantes så få jøder i Norge, bare 25 så seint som i 1876. En viss mistenksomhet var nok årsaken til at et trossamfund med så få medlemmer ble registrert i en folketelling.

Invasjon av jøder? Nei takk

I 1933 flyktet 50 000 personer fra Tyskland, mange var jøder. I mai 1933 bad Den norske legasjonen i Berlin om instruksjoner for hva som skulle sies til tyske jøder som ville komme til Norge. Utenriksdepartementet svarte at det på grunn av den «herskende arbeidsledighet og de trykkende økonomiske forhold»¹⁹ gjorde det lite mulig å kunne gi plass for mennesker som ønsket å flytte fra Tyskland. I et internt notat i Justisdepartementet fra samme tid ble det hevdet: «En invasjon av jøder må vi jo nemlig frabe oss. Selv om vi i våre hjerter har all mulig sympati med dem.»²⁰ Like etter Hitlers maktovertakelse i 1933 var det vanskelig også for politiske flyktninger fra Tyskland å slippe inn i Norge, for dem ble det etter hvert enklere, men de tyske jødene fikk ikke status som politiske flyktninger.

¹⁸ FoB2000, Folke- og bolig tellingen 2000. Høringsnotat om innhold, Notater 98/30, Statistisk sentralbyrå, Avdeling for personstatistikk/Seksjon for folke- og bolig telling, s. 44.

¹⁹ Utenriksdepartementet til Den norske legasjonen i Berlin 12. september 1933. Her sitert etter Johansen, *ibid.*, s. 91.

²⁰ Notat, Justisdepartementet, 1. august 1933. Her sitert etter Johansen, *ibid.*, s. 92.

Det var Centralpasskontoret under Justisdepartementet som kontrollerte utlendinger som søkte asyl og opphold i Norge. Kontoret ble fra 1929 til 1940 ledet av Leif Konstad som var forhatt av alle radikalere, fordi han fikk ord på seg for å være svært tilbakeholdende med å gi opphold til flyktninger som var sosialister og kommunister. Det skyldtes ikke minst oppstusset da Trotsky måtte forlate Norge i 1935, etterpå tiltrakk spørsmålet om oppholdstillatelse for den østerrikske psykoanalytikeren Wilhelm Reich seg, helt berettiget, stor oppmerksomhet. Flyktningregisteret til Centralpasskontoret var naturligvis av stor interesse for de tyske okkupantene. Da Leif Konstad ble oppsøkt av lederen av Arbeiderpartiets flyktningkontor, Jon Fjalestad, den 9. april, oppførte han seg anstendig.²¹ Fjalestad bad Konstad om å bidra til at flyktningregistret ble fjernet før det falt i hendene på tyskerne, og Konstad overlot med en gang registeret til Fjalestad som grov det ned i nærheten av Magnor. Det reddet mange liv. Bare et par dager seinere kom tysk politi til Konstad og forlangte arkivet utlevert, og han ble i april dagene forhørt av det tyske sikkerhetspolitiet mange ganger, men røpet aldri hvor det hadde blitt av registeret.

Hva skjedde i Statistisk sentralbyrå under krigen? Gunnar Jahn hadde vært direktør fra 1920. Han var venstremann og hadde vært Finansminister fra 1933-1935. Han var et toneangivende medlem i Administrasjonsrådet, et forretningsministerium som ledet den sivile administrasjonen i de tyskokkuperte delene av Norge fra 15. april til 25. september 1940. I «Proklamasjon fra Høyesterett» den 15. april 1940 ble opprettelsen av Administrasjonsrådet begrunnet med at det var «tvingende nødvendig at den sivile administrasjon blir i gang» i de okkuperte delene av landet. I sin første henvendelse til befolkningen, bad Administrasjonsrådet om at alle måtte «vise ro og selvbeherskelse og samtidig bidra etter evne til at virksomhet og arbeid holdes gående.»²² Regjeringen Nygaardsvold anerkjente aldri Administrasjonsrådet «som annet enn et nødsorgan og presiserte gjennom en tale av kong Haakon 17.4. at rådet stod uten rettsgrunnlag i norsk lov.»²³ Det har vært omstridt hvor «tvingende nødvendig» det var at den sivile administrasjonen fungerte som normalt. Det er for eksempel ganske uforståelig hvorfor Administrasjonsrådet den 15. juni 1940 fastsatte en bestemmelse om opprettelse av en grensesone ved den norsk-svenske grensen, og bestemte at alle personer over 15 år måtte ha grenseboerbevis, passerseddel eller grensekort for å oppholde seg her. Hensikten med bestemmelsen var å gjøre det vanskeligere å komme seg over til Sverige, det kan neppe ses på som en viktig oppgave for en sivil administrasjon.

Fra sommeren 1941 var Gunnar Jahn med i Kretsen, et sivil motstandsorgan, sammen med blant andre rektor ved Universitetet i Oslo, Didrik Arup Seip, Einar Gerhardsen fra Arbeiderpartiet og dommer i høyesterett Ferdinand Schjelderup. Den 25. oktober 1944 ble Gunnar Jahn arrestert på grunn av bistand til

²¹ Riksadvokatens Meddelelsesblad, 3. årgang, januar 1947, Nr. 27, s. 80 og 90.

²² Bestemmelser av Administrasjonsrådet. Utgitt etter offentlig tiltak. 1940. Utgiver: Byråsjef C. Lampe. Nr. 1, 1940, s. 1f.

²³ Hans Fredrik Dahl (mfl.), Norsk Krigsleksikon 1940-45, Oslo 1995, s. 15.

Hjemmefronten og satt arrestert på Akershus Festning til 8. desember, da han ble overført til Grini hvor han var fengslet til 5. mai 1945. Finansdepartementet avskjediget Gunnar Jahn fra 15. desember 1944 og Gudbrand Thesen ble ny direktør, han tiltrådte imidlertid ikke.

Åra fra 1940 til 1945 var i alle fall mørke for Statistisk sentralbyrå, etter hvert som krigen gikk ble Byrået mer og mer kneblet. Etter at Administrasjonsrådet ble lagt ned ble departementene nazifisert med ministre fra Nasjonal Samling (NS). Ved siden av, eller rettere sagt over departementene, fantes «Reichskommissariat für die besetzten norwegischen Gebiete» med Terboven som sjef, innsatt av Hitler for å ivareta tyske interesser. Mens departementene holdt til i sine vanlige kontorer, slo Terboven og hans stab seg ned i Stortingsbygningen. Reichskommissariatet hadde avdelinger som stort sett svarte til departementsinndelingen.²⁴ Reichskommissariatet kontrollerte og instruerte den sivile administrasjonen, men overtok ikke forvaltningsoppgavene. På den måten kunne mange tiltak se ut som norske beslutninger. Dette ble forsterket av at det ikke fant sted noen oppsigelser i masseomfang verken av embetsmenn eller funksjonærer etter 1940, de fleste ble i sine stillinger. Statistisk sentralbyrå var, dengang som nå, underlagt Finansdepartementet, NS-finansministeren het Fredrik Prytz.

Selv om Statistisk sentralbyrå var underlagt Finansdepartementet, var det Reichskommissar Terboven og hans stab som etter hvert som krigen gikk grep oftere og dypere inn i de daglige rutinene i Statistisk sentralbyrå. Alle ansettelser og avskjedigelser skulle avgjøres av Reichskommissaren, etter hvert også av Nasjonal Samling, alle nye tall som skulle publiseres skulle forelegges Reichskommissariatet, alle nye publikasjoner skulle forelegges Reichskommissariatet før de ble trykt, Reichskommissariatet la seg også opp i og lanserte en ny måte å beregne leveomkostnadsindeksen på, så under krigen ble det laget to indekser, og det var Reichskommissariatet som bestemte fra måned til måned om det var indeksen etter den nye eller den gamle beregningsmåten som skulle publiseres.

Korrespondansen med utlandet måtte også gå gjennom Reichskommissariatet, så da den Svenska Kyrkan i 1941 skrev til Statistisk sentralbyrå for å få opplysninger til sin årbok om trossamfunnene i Norge, måtte svaret forelegges en av Terbovens embetsmenn før det eventuelt kunne ekspederes. Viste statistikken at det gikk riktig skralt med Norge etter nyordningen, forbød rett og slett Terboven publisering av tallene, eller påla Statistisk sentralbyrå en begrenset distribusjon av resultatene. Fra 16. mars 1943 ble Byråets viktigste publikasjoner nektet utgitt av det tyske sikkerhetspolitiet, bare engrospris- og leveomkostnadsindeksen ble tillatt sendt ut.²⁵

Hvem var det som brukte statistikk under krigen? Brevjournalen fra krigsåra viser at advokater og fabrikanter som skulle ha leveomkostnadsindeksen, også den gangen, var en stor brukergruppe. Departementene stilte forbausende

²⁴ Det er redegjort for relasjonene mellom Quisling og hans ministre, departementene og Reichskommissariatet i Helge Paulsen, «Litt om forholdet mellom NS og Reichskommissariatet i Norge 1940-45», i Rolf Danielsen og Stein Uglevik Larsen (red.), *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*, Oslo 1976, s. 196-214.

²⁵ Gunnar Jahn i forordet til *Statistiske meddelelser*, 1944, 62. Årgang, datert 14. mai 1945.

få spørsmål. Den største brukeren av statistikk, i den utstrekning brevjournalen er et mål for det, var Reichskommissariatet. Avdelingene for fiskeri, ernæring og jordbruk, trelast og skogbruk, for ikke å snakke om avdelingen for prisregulering og priskontroll (det var den som lanserte en ny måte å beregne indeksen på) skulle ha tilsendt alt som fantes av statistikk, til og med den månedlige fylkesvise statistikken over skogbranner ville Terbovens stab ha, etter hvert som tallene ble ferdige.

For å sette det litt på spissen, kan det i ettertid se ut som Reichskommissariatet brukte store ressurser på å kontrollere og sensurere en statistikk som det selv var, om ikke den eneste, så i alle fall den viktigste brukeren av. Dette er i så fall ikke et mørkt, men absurd kapittel i statistikkens historie. De tyske okkupasentene kunne foreta seg atskillig verre ting enn å bestemme hvem som skulle ha tilsendt Norges Handel fra 1942. Men dette var nok likevel ikke en bevisst strategi fra Gunnar Jahns side. Det var ikke særlig heroisk å produsere tall som Terbovens stab fikk nytte av, selv om de ble produsert langsommere og langsommere.

Direktøren i Statistisk sentralbyrå begynte den 9. april å føre dagbok. Den ble seinere maskinskrevet, og er mye benyttet av historikere og en viktig kilde for hvilke rykter som verserte, og hvordan stemningen var, blant akademikere og høyere embetsmenn under krigen. Dagboka er kjent for spydig og sarkastisk omtale av navngitte personer. Gunnar Jahn skrev ingenting om inndragningen av radioene til jødene den 10. og 11. mai 1940. Han skrev heller ikke noe om at politimester Kristian Welhaven i Oslo etterpå ble innkalt og refset av Administrasjonsrådet, fordi han ikke hadde kontaktet dem, men straks fulgt ordren fra tyskerne. Administrasjonsrådet tok faktisk saken, uten resultat, opp med tyskerne.

Den 29. mai 1940 skrev Gunnar Jahn: «Jeg er nokså ute av meg når jeg møter endel av rikfolkene i Oslo. Klaveness [skipsreder] f.eks. Han spurte om han skulle betale sin skatt i år, for han var engstelig for skattene neste år. Det er liksom dette med beskatningen og alle de spørsmål som var aktuelle før, fremdeles er hovedsaken for dem.» Den 9. juni 1940 noterte han: «Jeg arbeidet litt i haven hvor allting tørker bort. For å slippe telefoner drev jeg et par timers tid oppe i Husebyskogen og Ullernåsen. Da jeg kom tilbake satt ekspedisjonssjef Thoresen hjemme. Han var vesentlig opptatt med at han var blitt forbigått av Frydenberg i Sosialdepartementet. Det var ellers en rolig dag.» Den 3. juli 1940: «Rygg [direktør i Norges Bank] er vanskelig for øyeblikket. Han blir så fornærmet når man foreslår noe som han tror er kritikk mot Norges Bank.» Den 5. juli 1940: «Jeg arbeidet litt med spørsmålet om valutaregulering som Norges Bank egenmektig har tatt opp og forhandlet med tyskerne om uten at de har rådført seg her hjemme (...). Underordnede myndigheter konfererer direkte med tyskerne og så er man mer eller mindre bundet.» 14. august 1940: «Kloumann [direktør i Norsk Hydro] var oppom. Hans idé var bare å få vannkraftutbygging i stand.» Den 27. oktober 1942: «Det var mordet på en norsk statspolitimann nede ved Skjeberg som har ført til skjerpet jødeforfølgelse i Oslo. Natt til søndag

ble mange jøder arrestert, hvor mange og hvem vet jeg ikke. I dag kom bestemmelsen om at alle jøder skal miste sin formue.»²⁶

Lenge før massearrestasjonen av de norske jødene begynte i oktober 1942, hadde Statistisk sentralbyrå mottatt et brev fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Den 29. januar 1941 fikk Byrået dette brevet: «Vi tør herved utbe oss oppgave over sum antall jøder i Norge. Hvis mulig ønskes spesifiserte oppgaver over: 1.) Antall jøder i de enkelte fylker. 2.) Antall jøder i de enkelte byer.»²⁷ Dagen etter, den 30. januar 1940 svarte Statistisk sentralbyrå: «Som svar på deres brev av 29. ds. meddeles at Byrået bare har oppgaver over antall medlemmer av Det Mosaiske trossamfund tatt opp i forbindelse med folketellingen pr. 1/12 -1930 og trykt i publikasjonen «Trossamfund» 2net hefte av denne folketelling (N.O.S. VIII, 192). Etter disse oppgaver tilhørte i 1930 1359 personer det Mosaiske trossamfund, og disse fordeler seg slik på rikets bygder og byer,» og så var det satt opp en tabell som viste at i Østfolds bygder var det ett medlem av Det Mosaiske Trossamfund, mens Østfolds byer hadde 37 medlemmer og så fulgte alle de andre fylkene og byene som perler på en snor. Byrået svarte med en gang på henvendelsen fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor, mens Reichskommissariatet forbød Byrået å gi tall til årboka til Svenska Kyrkan. Statistisk sentralbyrå mottok, ifølge brevjournalen, ikke flere henvendelser fra Nasjonal Samlings Statistiske Kontor om de norske jødene. Grunnen til det var at tallene fra folketellingen i 1930 ble betraktet som foreldet, ikke minst på grunn av de jødiske flyktningene som kom til Norge fra kontinentet mellom 1933 og 1940. Dette er et viktig funn, som også er gjort andre steder.²⁸

Så langt er det argumentert for at norsk statistikk, folketellingen av 1930, nok var til nytte, men på en svært indirekte måte, for forsøket på å utrydde de norske jødene, blant annet ved at det ble brukt på Wannsee-konferansen i januar 1942. For det andre hadde folketellingene fra 1866 blant flere andre skiller også delt den norske befolkningen inn i jøder og ikke-jøder, selv om dette ikke var hensikten med statistikken, og dermed gitt legitimitet til og innarbeidet dette skillet som relevant. Men, og det er viktig, en ti år gammel folketelling var ikke et hensiktsmessig redskap da de norske jødene skulle overvåkes og arresteres. Materialet var for det første for gammelt, og for det andre var det ingen enkel sak eventuelt å skulle finne fram til og å lage adresselister fra folketellingsskjemaene for medlemmer av Det Mosaiske Trossamfund. Da radioapparatene til de norske jødene skulle inndras var ikke folketellingsmaterialet fra 1930 brukbart, det var derimot lisensregisteret til Telegrafverket.

Den 5. februar 1942 tok der höhere SS- und Polizeiführer, Befehlshaber der Ordnungspolizei initiativ til opprettelse av tvungen folkeregistrering i alle

²⁶ Universitetsbiblioteket i Oslo, Håndskriftsamlingen, Gunnar Jahns dagbok, Ms 4° 2579: 1-6.

²⁷ Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 165, 1941.

²⁸ Seltzer, *ibid.*, s. 23-26, argumenterer for at risikoen for misbruk av tiårige folketellinger er lavere enn for folkeregistre. Seltzer belegger det ved å vise til den høye dødsraten til de nederlandske jødene under den annen verdenskrig og til forsøket på å utrydde tutsiene i Rwanda.

landets kommuner. I 1940 fantes det i Norge folkeregistre i 49 byer og 42 herreder.²⁹ Det var imidlertid de folkerikeste kommunene som hadde det, så halvparten av befolkningen bodde i kommuner med registre. Det var i landets nær 670 småkommuner at det ikke fantes folkeregistre. Det tyske ordenspolitiet sendte lovforslaget til Politidepartementet som sendte det til Finansdepartementet, som sendte det til Innenriksdepartementet som sendte det til Statistisk sentralbyrå til uttalelse.³⁰ Lederen av det tyske ordenspolitiet la ikke skjul på hva som hadde foranlediget behovet for folkeregistre i hver eneste kommune: «Die augenblicklichen Zeitverhältnisse erfordern dringend eine genaue Überwachung der personenverkehrs in Norwegen.» («De nåværende forholdene krever øyeblikkelig en nøyaktig overvåkning av personbevegelsene i Norge.») Denne begrunnelsen lå blant sakspapirene som fulgte med lovforslaget som ble sendt til uttalelse til Statistisk sentralbyrå. Mange var selvfølgelig alt under krigen klar over at okkupasjonsmakten var interessert i folkeregistre i «et spesielt øyemed: De skulle tjene som hjelpemiddel for politiets ettersøkningsarbeid.»³¹

I sin første kommentar slo Statistisk sentralbyrå fast at den nye loven omhandlet «vesentlig befolkningens meldeplikt til folkeregistrene ved alle bopel- forandringer og registrenes kontinuerlige registreringer av disse forandringer».³² Byrået savnet «foruten disse opplysninger om inn- og utflytninger og omflytninger innen kommunen» alle de andre opplysningene som et folkeregister trengte «for å kunne fylle sin oppgave» som «fødsler, dødsfall, giftemål, oppløsning av ekteskap ved separasjon og skilsmisse, rettslig anerkjennelse av barn født utenfor ekteskap, adopsjoner, forandringer av statsborgerlige forhold osv.» Det måtte uttrykkes i loven også hvordan dette skulle oppgis og registres. Og for å unngå at statistikken ble forsinket måtte «førerne av de kirkelige og sivile standsregistre pålegges å sende det kommunale folkeregister alle meldinger om fødsler, og dødsfall som han har mottatt etter at han har innført dem i henholdsvis fødselsregisteret og kirkeboken,» med en gang. Hver 14. dag skulle det gå melding fra byenes registre om endringer til Statistisk sentralbyrå, mens det ble regnet for tilstrekkelig at landkommunene sendte oppgaver hver måned, slik at ikke befolkningsstatistikken ble forsinket. Statistisk sentralbyrå tok også opp at det måtte utarbeides en «temmelig detaljert» instruks siden det ville være vanskelig å skaffe «fagmessig utdannet personale» i alle de små kommunene som nå skulle opprette folkeregister.

I brev av 24. august 1942 fra Statistisk sentralbyrå til Sentralavdelingen i Innenriksdepartementet var det enda en gang den nye lovens konsekvenser for statistikken som ble trukket fram: «Som bekjent danner sivilstandsregistrene hos oss, som i de fleste andre land, grunnlaget for befolkningsstatistikken. Enhver

²⁹ Innstilling fra Utvalget til effektivisering av folkeregistreringen M.M., oppnevnt av Finansdepartementet i desember 1953 (Folkeregisterutvalget av 1953), s. 4.

³⁰ Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 168, 1942.

³¹ Innstilling fra Utvalget til effektivisering av folkeregistreringen M.M., oppnevnt av Finansdepartementet i desember 1953 (Folkeregisterutvalget av 1953), s. 7.

³² Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet, Journalbilag ordnet etter kode, Eske nummer 168, 1942. Statistisk sentralbyrå til Finansdepartementet 5. februar 1942.

forandring vedrørende registreringen vil derfor i høy grad berøre denne statistikk.»³³ Dette brevet ble skrevet fordi det i forbindelse med gjennomføringen av den nye loven var «meddelt i aviser at det skal utarbeides nye skjema for meldinger til registerføreren og nye regler for registreringen», derfor fant Byrået «innstendig» å måtte «be om at det ble tatt hensyn til statistikken». Statistisk sentralbyrå bad også om at størrelsen på registreringsdistriktene måtte være små, og kunne ikke bifalle at sorenskriverene skulle være registerførere; siden arbeidet helt sikkert ville medføre «en overordentlig korrespondanse», måtte det i så fall være en som kunne gjøre det på vegne av sorenskriveren.

Det ble Gunnar Jahn og Julie Backer som utarbeidet og sendte ut «Rundskriv fra Statistisk Sentralbyrå til førerne av de sivile registre. Oslo i november 1942».

Det fins flere eksempler også etter dette på at Statistisk sentralbyrå tok opp og kom med forslag, uten at institusjonen var spurt på forhånd, om hva som skulle til for at den kommunale folkeregistreringen skulle fungere best mulig som grunnlag for befolkningsstatistikken. Blant annet i brev til Innenriksdepartementet av 12. november 1942: «Hvis rundskrivet er sendt ut, ber man om at det blir sendt ut rettelser overensstemmende med Byråets merknader. En gjør oppmerksom på at det etter Byråets mangeårige erfaringer er nødvendig at instruksene er så nøyaktig som mulig.»³⁴ Og på nytt i mai 1943: «Byrået tillater seg å forespørre når den utførlige instruks til folkeregistrene om registrering kan ventes sendt ut. Som pekt på i tidligere skriv fra Byrået, er en slik utførlig veiledning absolutt nødvendig for at de nye registerførerne skal kunne utføre sitt arbeid tilfredsstillende. De mange forespørslene som Byrået mottar viser at registerførerne ennå er meget lite orientert om saken.»³⁵ Det var selvfølgelig utelukkende ren statistikkfaglig interesse som lå bak ønsket om at folkeregistrene skulle fungere så godt som mulig. Byrået var engstlig for at det skulle bli rot da registreringsarbeidet ble overført fra sogneprestene til kommunale folkeregistre.³⁶ Kunne tyskerne og de norske nasjonalsosialistene dra nytte av denne profesjonelle interessen i at statistikken var best mulig, til sine forehavender?

Altså: hva skal vi si til Statistisk sentralbyrås kommentarer til utkastet til forordning om tvungen folkeregistrering for alle kommuner? Departementene var nazifisert på toppen, her kunne funksjonærer og embetsmenn si at de ble utsatt for press og trusler hvis det var saker de ikke ville, men ble tvunget til å behandle. Opinionen var også klar over at det var slik, det innebar at en mengde lover og forordninger ble papirbestemmelser, befolkningen tok dem ikke alvorlig, reglene ble forsøkt gitt et skinn av juridisk legalitet, men de savnet naturligvis enhver form for legitimitet.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., Eske nr. 171, 1943.

³⁶ Det viste seg da også at sivilstandsregistreringen «ble bragt i den største uorden» og at «[d]e oppgaver som folkeregistrene sendte inn til Byrået til statistisk bruk (...) i de aller fleste tilfeller [var] ufullstendige.» Det mest iøynefallende resultatet av uordenen er at det ikke fins tall for inngåtte ekteskap i 1942. Se Folkemengdens bevegelse 1942,1943,1944,1945 og sammen- dragstabeller 1941-45, 36 NOS X.172, Oslo 1947, Forord.

Statistisk sentralbyrå var ikke nazifisert verken i topp eller bunn, det var ingen skurker i Byrået, ingen ville gå på tyskkurs, ingen var medlemmer i Nasjonal Samling og det fantes ikke en eneste Frontkjemper blant byråets funksjonærer eller embetsmenn. Statistisk sentralbyrå var altså ikke nazifisert ved at det var innsatt en nasjonalsosialistisk ledelse. Dette gav Byrået et vist rom for manøvrering, som også ble benyttet i andre sammenhenger.³⁷ Av disse grunner kunne derfor de helt faglige, saklige og statistikktekniske kommentarene, ikke minst ved utsending av rundskriv til registerførerne, bidra til å gi «lov av 6. august 1942 om registrering av fødsler, vigsler og dødsfall» legitimitet. Gjennom sine kommentarer til utformingen av loven, og ikke minst gjennom rettleidingen til registerførerne, må det slås fast at Byrået bidro til å opprette dette registeret. Gunnar Jahn var kjent med at det var behovet for overvåking som var okkupantmaktens begrunnelse for å opprette folkeregister i alle kommuner.

På omtrent samme tid som Statistisk sentralbyrå gav sine kommentarer til hvordan folkeregistreringen burde skje og sendte sitt rundskriv til registerførerne, ble det vedtatt en «lov av 19. november 1942 om meldeplikt for jøder.»³⁸ Om det ikke hadde vært klart tidligere, kunne det i alle fall ikke nå lenger være tvil om hva folkeregisteret skulle brukes til: «Alle jøder som hadde bopel eller fast opphold i landet « skulle innen to uker «melde seg på foreskrevet skjema til registerføreren i de kommuner hvor det var opprettet folkeregistre.» Folkeregisteret skulle beholde et skjema selv, og sende to kopier til Innenriksdepartementet. Loven om meldeplikt ble vedtatt etter at de jødiske mennene var arrestert, men altså før de norske jødiske eldre, kvinnene og barna ble arrestert.

Det skal ikke trekkes noen konklusjoner her, men forordningen om meldeplikt, som er direkte knyttet til folkeregistrene, stiller Statistisk sentralbyrås delaktighet i opprettelsen av folkeregistre i alle landets kommuner i et grelt lys.

³⁷ Dette handlingsrommet ble meget behendig utnyttet av Gunnar Jahn da Nasjonal Samlings finansminister Fredrik Prytz bad Statistisk sentralbyrå overta et arbeid Finansdepartementet hadde påbegynt, men ikke fikk fullført; å beregne verdien av det som hadde blitt ødelagt av krigshandlingene for å sende regningen til Storbritannia. Gunnar Jahn sa straks ja til å overta dette arbeidet og skaffet dermed Byrået en offisiell grunn til å hente inn økonomisk-statistisk materiale som det ellers ville vært vanskelig å skaffe til veie. Da materialet fra departementene kom inn, framgår det også av brevjournalen at behandlingen var spesiell, dokumentene skulle til jernskapet eller rett til direktøren. Arbeidet med hva krigen kostet Norge ble også brukt for å forsøke å få løslatt politiske fanger. Etter et møte mellom byråsjef Skøien fra Statistisk sentralbyrå og ekspedisjonssjefen i Finansavdelingen i Finansdepartementet, sendte finansråd von Hirsh 8. februar 1944 dette brevet til Statspolitijef Martinsen: «Undertegnede finansråd har den 4. ds. pr. telefon på ny henstillet til herr Statspolitijefen at kandidat Erichsen må bli løslatt snarest for å kunne gjenoppta sitt arbeide i Byrået, hvor han er beskjeftiget med en meget viktig finansiell statistisk undersøkelse, som Finansdepartementet legger den største vekt på å få avsluttet snarest mulig.» Riksarkivet, Statistisk sentralbyrå, Brevarkivet. Journalbilag ordnet etter kode. Eske nr. 173. 1944. Det framgår også av en rekke passasjer i Gunnar Jahns dagbok at hans kontor var en viktig informasjonssentral.

³⁸ Her sitert etter Riksarkivet, Politidepartementet 1940-45, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg., I.D. J. nr. 3064/43 J. 2 PH/KN, Innenriksdepartementet, den alminnelige avdeling, Forvaltningskontoret til Politidepartementet, Lederen av Sikkerhetspolitiet. 23. juni 1943.

Det må i alle fall være tillatt å si som en foreløpig oppsummering, før alle sider og detaljer ved denne saken er studert: Hvorfor var det ingen av de høyere embetsmennene i Statistisk sentralbyrå som tenkte som Paul Hartmann som sa opp sin stilling som finansrådmann i Oslo kommune tidlig på høsten 1941: «[J]eg forsto at situasjonen i det hele var blitt uholdbar. Jeg fant at når jeg ikke lenger kunne forhindre den utglidning som var i ferd med å gå for seg i administrasjonen, ville det bare svekke stillingen å bli sittende, idet dette ville være enslags godkjennelse av den nye ordningen.»³⁹

Nasjonal Samlings Statistiske Kontor hadde i 1941 satt opp lister over «jødiske firmaer», og de planla opprettelsen av et «jødekartotek».⁴⁰ Like etter at jødernes legitimasjonspapirer hadde blitt stemplet med den 2 cm høye J-en i januar 1942, tok Nasjonal Samlings Statistiske Kontor initiativet til registrering av alle jøder i Norge og utarbeidet «Spørreskjema for jøder i Norge.» Det skulle fylles ut i tre eksemplarer, ett skulle beholdes av det lokale politikammer, ett skulle sendes til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor og det tredje skulle sendes lederen for sikkerhetspolitiet i Politidepartementet.⁴¹ De fleste skjemaene ble fylt ut våren 1942. Nasjonal Samling utarbeidet deretter en rapport kalt «Heljøder i Norge»⁴² som kom fram til at det våren 1942 var 1 419 jøder i landet.

Den 23. oktober 1942 kom så ordren fra okkupasjonsmakten gjennom Statspolitijef Martinsen om at alle mannlige jøder med J i passet skulle arresteres, at formuene deres skulle inndras, bankkonti sperres og bankbokser tømmes. Arrestasjonen ble fastsatt til den førstkommende mandag. Igjen er vi kommet fram til mandag den 26. oktober 1942.

Folkeregistrene blir nyttige

Mandag 26. oktober ble en av de største politiaksjonene i Norges historie satt i verk. 300 politimenn og 100 drosjer og en del busser deltok. Med utgangspunkt i spørreskjemaene fikk hver politipatrulje en liste med 10 navn og adresser, hentet fra spørreskjemaundersøkelsen til Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. En av dem som var med på arrestasjonene rapporterte den 5. november 1942: «Under aksjonens gang viste det seg at adressene var særdeles mangelfulle. Adressene gjaldt nemlig tiden da skjemaene til Politidepartementet ble innlevert på vårparten d.å. Utover dagen ble det i stor utstrekning undersøkt i folke-registrene.»⁴³

I august 1945, da Justisdepartementet igjen var på frie hender, ble det drøftet internt hvordan departementet skulle forholde seg til tinglysningsdommerne som hadde besvart rundskriv om kartlegging av jødernes eiendom i 1941. Konklusjonen i notatet lyder: «Videre må det nevnes at så vidt jeg kan forstå

³⁹ Paul Hartmann, Bak fronten, Fra Oslo og London 1939-1945, Oslo 1955, s. 33.

⁴⁰ Riksarkivet, L-sak, Oslo pkm., henlagte saker, anm. nr. 3549. Brev fra Nasjonal Samling, Riksledelsen, Statistisk Kontor til Fylkesfører Axel Aas, Oslo den 16. januar 1942.

⁴¹ Riksarkivet, Politidepartementet 1940-1945, Lederen av kriminalpolitiet, Jøder i Norge - reg. Rundskriv fra lederen av Sikkerhetspolitiet Jnr. 00746/42 A. 6. februar 1942.

⁴² Ibid.

⁴³ Riksarkivet, Statspolitiet 1940-45, Jødearkivet, Eske 16. Oslo 5. november 1942, Jødeaksjonen.

[har] samtlige av landets politimestre og folkeregisterførere medvirket til istandbringelsen av fullstendige registre over jøder i Norge.»⁴⁴ I en annen rapport fra like etter krigen heter det: «Skjemaene som var fyllt ut våren 1942, viste seg å være mangelfulle. Mange jøder hadde skiftet bopel siden de hadde utfyllt skjemaet, og aksjonen støtte av den grunn på en del vanskeligheter. Men ved henvendelse til folkeregisteret ble de flestes adresse oppsporet.»⁴⁵

Da de norske jødene som ikke ble arrestert i oktober 1942, fikk meldeplikt, kom det nyopprettede folkeregisteret til nytte. Byråsjef Ragnvald Lassen forklarte hvordan det fungerte: «Loven om meldeplikt for jøder ble utformet av Innenriksdepartementet på grunnlag av et tysk utkast som ble oversatt og deretter undergitt en lovteknisk bearbeidelse i departementets alminnelige avdeling (...) meldingen skjedde til folkeregistrene som sendte et eksemplar av meldeskjemaene inn til departementet hvor de ble samlet. Da fulljødene var arrestert, ble det bare halvjøder og kvartjøder som ble registrert av folkeregistrene.»⁴⁶ Også Departementsråd Torleif Dahl i Innenriksdepartementet, som hadde ansvar for folkeregisteret,⁴⁷ forklarte seg etter krigen: «Tyskerne forlangte å benytte Folkeregistrene, som sorterte under Innenriksdepartementet, som grunnlag for registreringen av norske jøder. Det ble derfor krevet at Innenriksdepartementet skulle gi en lov om meldeplikt for jøder. I den anledning var to av departementets embetsmenn blitt tilkallt til rikskommisariatet, hvor de visst fikk et forslag til loven eller et skjema for det som måtte gjøres.»⁴⁸

Hvilke kunnskaper fantes høsten 1942 om hva slags skjebne som ventet de norske jødene? Hva visste norske eksilmyndigheter? Finn Koren i Den norske legasjonen i Bern rapporterte til utenriksminister Trygve Lie den 17. august 1942: «Fra Polen kommer de grusomste beretninger om den behandling de ulykkelige jøder der er utsatt for og som såvidt forstås går ut på sluttelig å «likvidere» hele dette befolkningsslag. Hva der foregår i Warzawas ghettho trosser etter sikre meddelelser enhver beskrivelse. Omtrent en tredjedel av den jødiske befolkningen der anslås hittil å være omkommet.» Om jødene fra Nederland meldte Koren: «Et større antall vites med sikkerhet allerede å være drept hvad enten det er skjedd ved gass som visstnok er den hensiktsmessigste og hurtigste framgangsmåte, eller ved stryknin. Jødene skal øyensynlig etter Hitlers

⁴⁴ Riksarkivet, Justisdepartementet, Notat, 15.8.1945. Ministerens kontor (M).

⁴⁵ Riksarkivet, L-sak 4094, Oslo 4. oktober 1946, Rapport til Oslo Politikammer. Landssvikavdelingen. Avgitt av kriminalassistentene Thorbjørn Frøberg og Knut Ebeling, s. 2. Oslo Folkeregister opplyser imidlertid at ansatte under krigen tok med seg registerkort hjem så de ikke skulle kunne bli misbrukt, men fra hvilket tidspunkt og i hvilket omfang dette skjedde, er uklart.

⁴⁶ Riksarkivet. L-dom, Oslo politikammer, nr. 4095/49. Dok nr. 30. Forklaring av Ragnvald Lassen, avhørt av krim.konst. Fliflet, Oslo 18.6.1946.

⁴⁷ Følgende rundskriv ble sendt ut fra Innenriksdepartementet i forbindelse med opprettelsen av folkeregistre i alle kommuner: 27. oktober 1942, Om sivil registrering av fødsler, vigslar og dødsfall. 12. november 1942. Om kartotekskap og kort til folkeregistre. 27. november 1942. Om kommunale folkeregistre. 20 februar 1942. Om kommunale folkeregistre.

⁴⁸ Riksarkivet, L-dom, Oslo politikammer Nr. 4088/49. Dok 40. s. 13.

mening ved ethvert middel søkes utslettes fra jordens, eller iallfall den europeiske jords overflate»⁴⁹

Etter arrestasjonene i oktober 1942 ble sendemann Jens Bull ved Den norske legasjonen i Stockholm kontaktet av en delegasjon høye geistlige fra den svenske kirken. De planla å oppsøke den svenske utenriksministeren, Günther, for å «få den svenske regjeringen til å meddele tyskerne at Sverige var villige til å ta imot de ca. 300 jødene som det var opplyst fremdeles befant seg i Norge. Erkebiskopens forutsetning for å gå til utenriksministeren var imidlertid et løfte fra Den norske legasjonen om at den ville sørge for jødene, hvis de kom over. Beskøvs spørsmål var nå om man kunne regne med dette.»⁵⁰ Den 1. desember 1942 svarte Jens Bull: «Etter min mening kunde det ligge nær å vente at herværende rike jøder tok sig av sine trosfeller i en tid som denne, idet det jo nettop er qua jøder de er forfulgt, og Staten bør ikke trede støttende til, med mindre det behøves, m.a.o. bare hvis saken ikke kan ordnes på annen måte.»⁵¹ En garanti som de svenske kirkelederne bad om kunne altså ikke legasjonen gi, men det ble, i rettferdighetens navn, føyd til at «de jøder som ikke fikk hjelp på denne måten skulde vi gjøre hvad vi kunde for».⁵²

På om lag samme tid, den 27. november 1942, mottok Trygve Lie en bønn fra World Jewish Congress som beskrev hvilken skjebne som ventet jøder som ble deportert til Tyskland, og fortsatte: «Vi vil derfor foreslå at radiosendingene til ditt land må inneholde appeller til befolkningen om at alle midler som står til dens rådighet blir tatt i bruk for å forhindre deportasjonen av jøder for masse-slaktning og å beskytte enkeltjøder og spesielt barn mot at de blir tatt til fange av nazi-terroristene.»⁵³ Utenriksministeren svarte bare etter noen dager: «Slike appeller er ikke nødvendige for å oppildne befolkningen til å gjøre sin humane plikt mot jødene i Norge.»⁵⁴

Det ser ut til å være en uomtvistelig kjennsgjerning at folkeregistrene som fantes i de store byene og de folkerike herredene før krigen ble brukt under arrestasjonen av jødene den 26. oktober og den 26. november 1942. Det er litt for mange kilder som uavhengig av hverandre hevder at tysk og norsk politi stort sett fikk det de ville på folkeregisterkontorene. Det synes også å være en uomtvistelig kjennsgjerning at folkeregisteret som ble opprettet under krigen, ble brukt for å overvåke norske jøder som ikke ble arrestert med en gang. Det kunne selvfølgelig også brukes til å overvåke andre grupper og enkeltpersoner. Statistisk sentralbyrås deltakelse i opprettelsen av folkeregistre i alle landets kommuner under krigen er en like uomtvistelig kjennsgjerning. Men det er også viktig å slå fast at det var opplysninger fra folkeregistrene i kommunene som altså i noen grad ble benyttet, og ikke statistikk fra Byrået.

⁴⁹ UD.25 1/5 Jødespørsmålet, bind I. Minister Finn Koren til UD London 17. august 1942. Her sitert etter Ole Kolsrud «Eksil-Norge og jødene under 2. verdenskrig», Historisk Tidsskrift, Bind 73, Nummer 3, 1994, s. 303.

⁵⁰ Kolsrud *ibid.*, s. 305.

⁵¹ Riksarkivet, Legasjonen i Stockholm, Flyktningekontoret, eske 3208, her siterte etter Kolsrud *ibid.*, s. 305.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.* Min oversettelse.

⁵⁴ *Ibid.* Trygve Lie til World Jewish Congress 1. desember 1942. Min oversettelse.

Ut fra det kildematerialet som er brukt, er det ikke mulig å fastslå nøyaktig på hvilken måte henvendelsen fra politiet til folkeregistrene foregikk, det er heller ikke mulig å fastslå nøyaktig på hvilket tidspunkt det nye folkeregisteret var operativt. Okkupantenes intensjon var at det skulle være i drift fra tredje kvartal 1942, men det ser ikke ut til å ha fungert før i fjerde kvartal 1942. Det er derfor heller ikke mulig, og det er naturligvis også av helt andre grunner absurd, å begynne å anslå hvor mange norske jøder som kunne ha kommet seg til Sverige hvis dette folkeregisteret ikke hadde eksistert.

Når spørsmålet om hvorvidt offisiell statistikk ble brukt da de norske jødene ble arrestert skal belyses, er kildesituasjonen vanskelig og maner til forsiktighet. Det kan for eksempel ikke helt utelukkes at de nidkjære og faglig korrekte kommentarene til Statistisk sentralbyrå bare hadde til hensikt å trekke ut tida og forsinke iverksettelsen av det tvungne folkeregisteret. En stor del av kildene om okkupasjonsårene fins i Landssvikarkivet. Landssviksakene har * produsert mange av de viktigste kildene til vår kunnskap om okkupasjonsårene. Men arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene var ikke noen stor sak under landssvikoppgjøret i Norge,⁵⁵ derfor ble det heller ikke produsert dokumenter og kilder som viser og tar opp etableringen av folkeregisteret og på hvilken måte det ble brukt til overvåkning og arrestasjoner. Vi vet ikke når den tvungne folkeregistreringen begynte å fungere, og på hvilken måte tysk og norsk politi brukte registeret til overvåkning og arrestasjoner. Et grelt eksempel på det er siktelsen til landssviksaken mot lederen av Nasjonal Samlings Statistiske Kontor. Der er det ikke tatt med at han furnerte tyskerne med lister over jødiske firmaer og etter all sannsynlighet tok initiativet til spørreskjemaundersøkelsen våren 1942, men derimot er det med at han angav en dame som bodde i samme oppgang fordi han trodde hun hadde radio.

Hvordan kan vi vite om ikke norsk og tysk politi ble lurt når de kom til registerførerene? Det skjedde helt sikkert, men det er påtakelig at det ikke fins en eneste rapport om at politiet mistenkte registerførerene for å holde tilbake opplysninger. Det var ikke alle steder politiet fikk slippe til. En politimann som også deltok i arrestasjonene høsten 1942, rapporterte i desember 1942 at han hadde snakket med rådmann A. Meyer-Dahl, som også var ansvarlig for Ullevål Sykehus. Politimannen mente å vite at mange jøder hadde klart å rømme fra Ullevål Sykehus og ut av landet, og fortsatte: «Dette hadde rådmannen ingen kjennskap til. Jeg fortalte rådmannen at slik situasjonen no er, var Ullevål Sykehus for jødene å betrakte som en gjemmestasjon, (...) for siden å flykte ut av landet for godt. På forespørsel kunne ikke rådmannen si hvor mange jøder det lå på sykehuset for tiden, han hadde ingen oversikt over det, men han gav meg frie hender til å undersøke i hovedkontorets kartotek.»⁵⁶ Dette hovedkartoteket over

⁵⁵ Se f.eks. Knut Sveri, «Landssvikoppgjørets merkeligste rettsak», i Anders Bratholm, Nils Christie og Torkel Opsahl (red.) Lov og frihet, Festskrift til Johs. Andenæs på 70-årsdagen, 7. september 1982, Oslo 1982. Også Kolsrud, Dagbladet 18. oktober 1982, har pekt på at «jødeaksjonene (...) i noen grad falt utenfor rettsapparatets synsfelt under landssvik-oppgjøret.

⁵⁶ Riksarkivet, Statspolitiet 1940-1945, Jødearkiver, Eske 16, Rapport til Statspolitijefen avgitt av politikonstabel Stian Bech, Oslo- og Aker avd. Ang: Jøder på Ullevål Sykehus. Oslo den 14. desember 1942.

pasientene bestod av om lag 4 000 kort, politikonstabelen foretrakk derfor å undersøke de avdelingsvise pasientarkivene. «Jeg undersøkte 7. avdeling. Denne avd. hadde eget kontor, og etter en del nølen og venten fikk jeg utlevert avdelingens kartotek. Til tross for at jeg hadde sterk mistanke om at det befant seg flere kvinnelige jødepasienter på denne avd., var ikke noe jødenavn å finne i kartoteket.»⁵⁷

Om likningssjef Trætteberg i Bergen ble det også skrevet rapport. Han ble utsatt for trusler da han ikke ville gi fra seg «avskrift av en av de arresterte jøders selvangivelse siste år til bruk av beslagleggelse av vedkommendes formue.»⁵⁸ Trætteberg nektet å gjøre det med referanse til byskattloven § 121 og rundskriv fra Finans- og Tolldepartementet. Statspolitiet i Oslo gav ordre om at hvis ikke likningssjefen «øyeblikkelig etterkom Statspolitiets ordre om opplysninger ang. jødernes formuesforhold, skulle statspolitiet, Bergen, straks arrestere ligningssjefen.»⁵⁹ Likningssjefen lot seg ikke skremme og ble arrestert, men etter en halv time ble han sluppet ut, da hadde noen andre på kontoret gitt Statspolitiet det de var ute etter.

Det fins altså heldigvis eksempler på sivilt mot i den delen av byråkratiet som fortsatte mer eller mindre uberørt av krigen og som i mindre grad ble nazifisert. Det ser ikke ut til å finnes en eneste rapport fra politimenn som ikke fikk det de ville, eller hadde på følelsen at de ble lurt på folkeregistrene. Det som i denne sammenheng er viktig, er at da de norske jødene skulle arresteres og deporteres, var ikke den 10 år gamle folketellingen brukbar, derimot viste det seg at folkeregistrene i de største byene hvor de fleste norske jødene bodde, var egnet til akkurat det. Det var en mye høyere risiko knyttet til registre enn til en gammeldags tiårlig skjemabasert folketelling. Det er vel grunn til å tro at dette fremdeles står ved lag.

Gunnar Jahn ble utnevnt til finansminister i Einar Gerhardsens samlingsregjering sommeren 1945, på grunn av den framtreddende og betydningsfulle rollen han hadde spilt under krigen, fra 1946 ble han direktør i Norges Bank og han var formann i Stortingets Nobelkomité helt til 1966. I den aller siste utgaven av Det store norske leksikon heter det at han var «en av motstandsbevegelsens fremste ledere».

Hensikten her har ikke vært å presentere konklusjoner og revurderinger av enkeltpersoners eller institusjoners innsats under den annen verdenskrig, men å reise et nytt, riktignok lite, men viktig spørsmål: I hvilken grad spilte statistikken en rolle da de norske jødene ble arrestert og deportert. Vi vet nå at det skjedde, men vi vet ikke helt hvordan. Det er rart at dette ikke er undersøkt for lengst, når mer og mer statistikk blir basert på registre. Hva ville vi si om et kjernekraftverk som ble drevet uten at det var tatt hensyn til ulykkene, selv om de er svært sjeldne, ved Three Mile Island og Chernobyl?⁶⁰ Vi ville stengt det!

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Riksarkivet, L-dom nr. 3325, Oslo politikammer, Dok. 67 nr. 2.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Analogien er lånt av Seltzer, *ibid.*, s. 21.